

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Кафедра історії нового та новітнього часу

ІСТОРИЧНА ПАНОРАМА

Збірник наукових статей ЧНУ

Спеціальність “Історія”

Рік заснування збірника 2004

Випуск 7

Чернівці
“Рута”
2008

ББК: 63.3(0)я43
I-906
УДК: 94(100)(08)

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2008. – Випуск 7. – 200 с.

У сьомому випуску збірника розглядаються актуальні проблеми історії нового та новітнього часу, сучасного світу, питання джерелознавства та регіональної історії, подаються рецензії на новітні публікації. Видання розраховане на науковців, викладачів історії та студентів.

ББК 63.3(0)я43

Редколегія випуску:

Сич О. І., доктор історичних наук, професор
(науковий редактор);
Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор;
Марусик Т. В., доктор історичних наук, професор;
Троян С. С., доктор історичних наук, професор (м. Рівне);
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор;
Холодницький В. Ф., кандидат історичних наук, доцент;
Сахновський Є. В., кандидат історичних наук, доцент;
Піддубний І. А., кандидат історичних наук, доцент;
Мінаєв А. В., кандидат історичних наук, в.о. доцента (відповідальний секретар).

Літературний редактор – **Луцук О. В.**
Рецензент – **Жернокієв О. С.**, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Додаток до постанови президії ВАК України від 4.07.2006 р. №1 – 05/7 // Бюлетень ВАК України, № 8, 2006 р.)

Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію № 289,
серія ЧЦ від 23.03. 2005 р.

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.

За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.

E-mail: hist_panorama@yahoo.com

© „Рута”, 2008

УДК 94(100)“19”

**Імперіалізм: метаморфози поняття
(матеріали наукового семінару кафедри історії нового
та новітнього часу, 7 березня 2008 р.)**

13 листопада 2007 р. відбулося засідання наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на тему: *«Імперіалізм: метаморфози поняття»*.

Відкрив засідання керівник наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича к.і.н., доц. кафедри **Є. В. Сахновський**. Він зазначив, що у європейському мисленні, принаймні, починаючи з часів формування картезіанської наукової моделі, сформувалася традиція приділяти увагу детальному обговоренню термінів, понять і категорій, адже передбачається, що кожному терміну відповідає певний зміст. У цьому плані така категорія як «імперіалізм» в останній третині ХХ – на початку ХХІ ст. стала об'єктом широкого обговорення і в Росії, і на Заході (насамперед у Великій Британії), що було пов'язане з новим підходом до проблем колоніалізму, імперії, зокрема, Британської; сформувалася навіть ціла галузь наукових досліджень – *«імперіологія»*. І загалом сучасні історики, політологи, філософи намагаються нині по-новому підійти до цього, здавалося б, класичного поняття. Ми всі пам'ятаємо, як однобічне трактування терміну «імперіалізм», започатковане ще В. Леніним, було єдино прийнятним у радянській науці й не могло бути піддане будь-якій критиці. Сьогодні ми можемо вільно й об'єктивно обговорювати це поняття, давати йому трактовку, яка відповідає сучасним реаліям.

На початку доповіді к.і.н., в. о. доц. кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **А. В. Мінаєв** наголосив, що винесена на обговорення проблема залишається доволі актуальною, оскільки, *по-перше*, імперіалізм являє собою певний історичний феномен, а, *по-друге*, й у сьогодишньому політичному, економічному й культурному розвитку світу, на думку різних науковців, політиків, публіцистів, можна спостерігати явища, які можуть бути віднесені до категорії імперіалістичних.

Поняття **«імперіалізм»** (від лат. *«imperium»* - влада, панування) є доволі складним і різноплановим, з огляду на те, що протягом ХХ ст. воно вживалося на позначення, *по-перше*, комплексу реальних явищ, *по-*

друге, певної історичної епохи, й, **по-третє**, сукупності філософських, політичних та політекономічних теорій, що розкривали це явище. Таким чином, можна вважати, що, з одного боку, існував імперіалізм як певне історичне явище, а з іншого, існував імперіалізм як концептуальна побудова, витворена ідеологами, теоретиками, філософами та ін. Отож, і саме поняття «імперіалізм» як не лише історичне, але й політичне, зазнало зрозумілих ідеологічних нашарувань.

Зокрема, до недавнього часу у радянській науці панувало безальтернативне визначення, яке базувалося на марксистсько-ленінській філософії історії. Для ілюстрації доповідач навів два взаємодоповнюючі визначення, вміщені у довідково-енциклопедичній літературі пізньої радянської доби, згідно з якими імперіалізм це:

• «*монополістичний капіталізм, остання стадія розвитку капіталізму, найхарактернішою рисою якої є панування монополій (великих капіталістичних об'єднань)*» (Імперіалізм // *Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С. 107.*)

• «*монополістичний капіталізм, його вища й остання стадія, канун соціалістичної революції. Перехід... до імперіалізму відбувся на рубежі XIX–XX ст. Наукова теорія імперіалізму, вперше розроблена В.І. Леніним у праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» та інших його роботах початку XX ст., стала новою сходячкою у розвитку соціально-економічного вчення К. Маркса»* (Мазур В.Н. *Имперализм // Украинская Советская Энциклопедия. Т. 4. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1980. – С. 245.*)

Сьогодні історична наука відійшла здебільшого від цього одностороннього «істматівського» визначення, оскільки, з одного боку, розглядаючи поняття «імперіалізм», нерідко виокремлюють наступні площини:

- імперіалізм як явище політичного життя;
- імперіалізм як соціально-економічне явище;
- імперіалізм як явище культурного життя;
- імперіалізм як певна теоретична та ідеологічна побудова (так би мовити, «імперіалістична/антиімперіалістична ідеологія»).

З іншого боку, говорячи про перші три площини, в історичних та соціальних науках виділяють два головні значення поняття: **імперіалізм у широкому розумінні** та **імперіалізм у вузькому розумінні**. Відповідно до цих двох значень існують два підходи до розуміння суті такого явища як імперіалізм. Перший підкреслює політичну роль і простежує імперіалізм від древніх цивілізацій, заснованих на експансії, зокрема, Римській Імперії. Другий виділяє економічні фактори й розглядає імперіалізм як особливність головним чином епохи розвинутого капіталізму ХХ ст.

Зокрема, до прихильників першого підходу до розуміння імперіалізму є сучасний українських науковець **Т. В. Орлова** (Див.:

Орлова Т. *Імперіалізм // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник. // В.М. Литвин, В. Гусев, А.Г. Слісаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 152-155.* Її точка зору виглядає наступним чином: хоча самий термін веде походження від нового часу, проте імперіалізм як політика є таким же давнім, як цивілізація і сягає епохи імперії гіксосів, що захопили Єгипет у ХУІІ ст. до н.е., а також імперії фараона Тутмоса ІІІ (ХУ ст. до н.е.). Водночас, в еволюції імперіалізму, зазначає дослідниця, можна окреслити три найважливіші періоди: **перший** – від дохристиянської ери до падіння Риму (найважливішими імперіями у той період були єгипетська, ассирійська, вавилонська, перська, імперія Олександра Македонського і Римська); **другий** – припадає на середньовіччя (найзначніші – імперія Карла Великого і візантійська), коли часто творцем імперій виступала віра (арабський халіфат, хрестові походи); **третій** – від Великих географічних відкриттів ХУ ст. до сьогодення. При цьому останній поділяється на 4 етапи: **1)** домінування Іспанії та Португалії (ХУ – ХУІ ст.); **2)** на арену історії виходять три нові імперіалістичні держави – Британія, Франція та Нідерланди (ХУІІ – остання чверть ХІХ ст.); **3)** піднесення нової групи імперіалістичних держав – Бельгії, Німеччини, США, Італії та Японії (1880 р. – завершення Другої світової війни); **4)** «неоімперіалізм» (США – СРСР у період холодної війни).

Прихильники вузького розуміння імперіалізму (у тому числі представники марксистської та немарксистської думки) вважають, що тут прихильники даного підходу змішують поняття «імперіалізм» як комплексне багатогранне явище соціально-економічного, політичного та культурного життя з поняттям «імперія», яке зовсім їм не тотожне.

Говорячи про історичні витоки формування терміну «імперіалізм», доповідач зазначив, що в другій половині ХХ ст. він використовувався насамперед для позначення різних форм політичного панування потужних держав над більш слабкими. Загалом, термін «імперіалізм» почав широко вживатись у громадській думці Великої Британії, а саме, у міжпартійній публіцистиці в ході досить широкої полеміки між лібералами та консерваторами наприкінці ХІХ ст. Полеміка ця була викликана появою на рубежі ХІХ – ХХ ст. так званого «нового імперіалізму» (Див. докл.: *Гелла Т.Н. Либерализм и «новый империализм» в Великобритании в 80-х – 90-х гг. XIX века // Новая и новейшая история. – 201. - № 2. – С. 56-59.*) У цей час, з одного боку, Британська імперія, здавалося, сягнула максимальної своєї величі, розміру, територіальних меж. З іншого боку, політичній та інтелектуальній еліті суспільства ставало зрозуміло, що Британська імперія входить у смугу певної кризи (зокрема, найяскравішими проявами її на той час були події навколо англо-бурської війни та ірландське питання). Монопольне становище Британії на світовому ринку похитнулася, роль колоній як стабілізуючого фактору, натомість, суттєво зросла. Полеміка, по суті, була з двох питань:

продовжити розширення імперії надалі, чи (при)зупинитись, займаючись «перетравленням» приєднаних територій, колоній, та як надалі управляти імперією: зберегти стару систему колоніального управління яка підкоряла колонії інтересам виключно метрополії, чи трансформувати її, надавати колоніальним народам певного самоврядування та ін.

Тоді ярі консерватори, прихильники проведення активної колоніальної політики, насамперед, Дж. Чемберлен, вважаючи себе захисниками імперії й ідентифікували як «імперіалістів». Вони протистояли тим, хто обстоював шляхи внутрішнього розвитку різних частин країни. Серед ідей, які поширюються й стають популярними на той час серед населення метрополії можна назвати:

- обґрунтування «цивілізаторської» місії британців (на їхню долю випали ті самі функції, які виконувала Римська імперія з управління «відсталими народами»);
- створення імперії є природним процесом і великим досягненням англійського народу;
- Британська імперія являє результат мирного розселення англійців за океаном;
- Англія і колонії – єдине ціле, їх варто розглядати як союз рівноправних республік» та ін.

Водночас, саме у період «нового імперіалізму» народилися теорії т. зв. **соціал-імперіалізму** (комплекс ідей, за якими рішення соціальних проблем в самій Англії безпосередньо пов'язано з процвітанням імперії, тобто, за рахунок коштів від експлуатації колоній можна покращити житлові умови, систему охорони здоров'я).

Ліберали здебільшого будували свою полеміку, використовуючи популярні на той час гасла й ідеї **соціал-дарвінізму** (зокрема, колоніальна й територіальна експансія є найголовнішими засобами у справі цивілізації; «інстинкт до експансії» проявляє себе через «любов до свободи» та ін.). Цікавою є думка лідера лібералів **У. Гладстона**, який вперше розділив поняття «імперія» та «імперіалізм»: імперія вже існує, в основі діяльності її колоніальної адміністрації лежить етика християнства і свободи, тоді як імперіалізм передбачає підкорення інших народів та захоплення їх земель; т. зв. «дух імперіалізму» він ототожнював із шовінізмом.

Криза британських теорій «нового імперіалізму» була пов'язана із англо-бурською війною (1892-1902 рр.). Саме у цей час з'явилася праця англійського економіста **Джона Гобсона** «Імперіалізм» (1902 р.). Гобсон вважав, що в кінцевому результаті територіальної експансії європейських держав, а також США, виникне об'єднання західних держав, що цілком буде жити за рахунок народів іншого миру. Разом з такого роду союзом виникне «дивовижна небезпека паразитизму Заходу». «Цей паразитизм породить група промислово розвинутих народів, чії вищі класи, зібравши багату данину з Азії й Африки, будуть тримати під своєю владою

величезні маси покірних їм найманців, не зайнятих уже в землеробстві й промисловості, а виконуючі особисті послуги й другорядну роботу у виробничих підприємствах, підлеглих контролю нової фінансової аристократії». Цей паразитарний імперіалізм, що відтворив би багато рис пізньої Римської імперії, буде всіляко маскувати свою сутність. Утім, на думку Гобсона, «природу не обдуриш; закони її діють усюди, вони прирікають паразита на атрофію, на вимирання й цілковите зникнення, - цих законів не уникнути ні народам, ні окремим організаціям" (Цит. за: *Концепції залежності или залежимого розвитку // Семёнов Ю. Философия истории – http://scepis.ru/library/id_1085.html*)

Упор на економічні аспекти поняття «імперіалізм» в цілому, хоча й не винятково, пов'язаний з марксизмом. Його представники розглядали поняття «імперіалізм» у взаємозв'язку двох типів експансії: економічної, яка здійснюється провідними підприємствами-монополістами та політичної, яка здійснюється державою, однак, значною мірою, в інтересах забезпечення тієї ж економічної експансії.

Зокрема, значний доробок у цьому плані належав роботі «Фінансовий капітал. Новітня фаза в розвитку капіталізму» (1910 р.) австрійського соціал-демократа, одного з фундаторів «австромарксизму» **Рудольфа Гільфердинга**. Значна частина положень, відомих нам з праці Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» вперше були висловлені саме Гільфердингом.

За теорією імперіалізму Гільфердинга, фінансовий капітал, монополізувавши вітчизняний ринок, та воздвигнувши високі мита для іноземних конкурентів, у своїй гонитві за надприбутками переходить до політики зовнішньої експансії. Таким чином, за Гільфердингом, імперіалізм – економічно логічна зовнішня політика фінансового капіталізму, який являє собою зрілий капіталізм. Водночас, Гільфердінг, як і загалом австромарксист, вважав, що імперіалізм є однією з можливих, хоча й небажаних, однак не абсолютно необхідною особливістю капіталізму. Більше того, в середовищі теоретиків соціал-демократії надалі поширилося твердження, що наступній стадії капіталістичного розвитку буде притаманною цілком мирна організація світової економіки (за Каутським, «ультраімперіалізм»).

Наступним з марксистів, хто серйозно звернувся до теорії імперіалізму, був **Микола Бухарин** (Див. докл.: *Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938 / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – С. 53-62*), розробки якого під назвою «Світове господарство та імперіалізм» (скорочене видання – 1915 р.; розширене – 1918 р.) до 1929 р. вважалися в СРСР класичним поряд з твором Леніна «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму». При цьому, Бухарин значною мірою скористався теорією Гільфердинга, але надав їй радикальнішого характеру:

- фінансовий капітал не може вести жодної політики, крім імперіалістичної;
- імперіалізм є «неминучою історичною категорією», яка має виникнути на конкретній стадії капіталістичного розвитку;
- в епоху імперіалізму війни є неминучими;
- імперіалізм сприяє визріванню об'єктивних передумов для соціалістичної революції.
- в епоху імперіалізму *націоналізм* як політичний, так і економічний перетворюється на анахронізм, оскільки імперіалістичні війни призводять до краху самостійних маленьких держав.

Загалом, для Бухарина імперіалізм, як він досить образно виразив це, «...Новий Левіафан, перед яким фантазія Томаса Гобса здається дитячою іграшкою. І поки що... «немає сили на землі, яка б зрівнялася із ним»».

Класичного вигляду марксистська теорія імперіалізму набула у всім добре відомій роботі **В. Леніна** «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916 р.; видана в 1917 р.), основні положення якої є наступними:

- концентрація виробництва й капіталу призводять до створення монополій, тоді як сфера поширення вільної конкуренції дедалі зменшується;
- промисловий капітал як домінуюча форма капіталу замінюється фінансовим;
- експорт капіталів переважає над експортом товарів;
- економічний розподіл світу на сфери впливу багатонаціональними підприємствами з утворенням багатонаціональних картелів;
- політичний розподіл світу між великими державами, у яких експорт фінансового капіталу у колонії дозволяє здійснювати їхню експлуатацію та, частково, утримувати кращій рівень життя у частини власних робітників.

Загалом же, «...імперіалізм є експлуатація сотень мільйонів залежних націй малим числом найбагатших націй». При цьому, *концепція Леніна мала дві суттєві відмінності: по-перше*, він вважав, що монополії, виростаючи з вільної конкуренції, не усувають її повністю, існуючи, натомість, поруч з нею та додаючи цим зайвої суперечливості капіталізму; *по-друге*, він був переконаним, що антиімперіалістичний націоналізм (націоналізм пригноблених націй) є тим революційним фактором, який викликає національно-визвольні війни та, в кінцевому підсумку, сприятиме краху самого імперіалізму.

Пізніше, вже у 20-х рр. велику увагу виявлення впливу колоніальних і залежних країн на розвиток капіталізму в країнах Заходу приділяв у своїх роботах "Імперіалізм" (1926), "Імперіалізм і його

критики" (1926) і "Імперіалізм і кризи" (М., 1930) німецький соціал-демократ **Фриц Штернберг**.

Доповідач наголосив, що похідною від «теорії імперіалізму» вважається «теорія залежного розвитку», поширена в другій половині ХХ ст. з-поміж багатьох ліберальних та неомарксистських економістів та філософів (напр., **Рауль Пребіш** (концепція «центр-периферія»), **Іммануїл Валлерстайн** (концепція «світ-системи»)), однак їх розгляд виходить за межі теми даного семінару.

Далі **А. В. Мінасв** зазначив, що певна дискусія щодо імперіалізму розгорнулася в другій половині ХХ ст. Вона стосувалася питань: чи можна підвести під поняття «імперіалізм» біполярну систему часів «холодної війни», які особливості має т.зв. «неоімперіалізм» та коли останній виник як явище: після Першої світової війни чи після Другої, та ін. Серед марксистів та неомарксистів каменем спотикання стала проблема зовнішньої політики СРСР у добу «холодної війни»: наскільки правомірно вважати її імперіалістичною (частина троцькістів, наприклад, американські та японські, визначали її як «червоний імперіалізм»). Чи, навпаки, англійський науковець **Дж. Голдторп** у середині 70-х рр. висунув думку, що імперіалізму більше не існує у зв'язку із занепадом колоніалізму після другої світової війни й зникнення європейських імперій.

Всередині марксистського підходу утворилися розбіжності навіть щодо суті та наслідків імперіалізму: зокрема, англійський соціолог марксист **Уоррен** на початку 80-х рр. стверджував, що колоніалізм й імперіалізм скоріше допомагали капіталістичному розвитку в "третьому світі", ніж гальмували його. Уоррен доводив, що така точка зору фактично ближче початковому уявленню Маркса.

Загалом же серед сучасних марксистів домінує думка, згідно з якою імперіалізм - це те, що відбувається, коли поєднуються дві раніше різні форми конкуренції: 1) економічна конкуренція між капіталами; 2) геополітична конкуренція між державами. При цьому сучасний «глобальний світ» з тієї точки зору також може відповідати визначенню «імперіалізму», оскільки визначальні елементи цього явища збереглися, набувши нового змісту в нових умовах.

Зустрічається й наступна думка: якщо визначити період холодної війни як «неоімперіалізм», то сучасний період глобалізації можна визначити як «постнеоімперіалізм» (Див.: *Мир и война как основные способы существования классово-антагонистического общества // Павловський В.В. Проблеми сучасності – очима філософа. Збірник наукових статей. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. – С. 54*).

Варто, нарешті, додати, що сьогодні у вітчизняній історичній та соціологічній науці переважає широке визначення імперіалізму. Це доволі чітко простежується у вітчизняній навчально-довідковій літературі. Наприклад:

• «імперіалізм – термін для позначення політики або практики поширення впливу чи контролю однієї держави на інші, слабкі чи менш розвинуті» (Орлова Т. Вказ. праця. – С. 152);

• «імперіалізм у широкому значенні – державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній, встановлення політичного або економічного контролю над іншими державами» (Губарев В. К. Довідник школяра і студента. Всесвітня історія. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – С. 303).

Утім, зазначив наприкінці доповіді **А. В. Мінаєв**, інколи термін «імперіалізм» використовується у, здавалося б, зовсім невласливому йому значенні. Наприклад, у філософії культури вживається термін «культурний імперіалізм» ("імперіалізм Логосу", як назвав це явище Ж. Дерріда) на позначення тотальної культурної експансії Заходу, європейського раціоналізму, характерних для класичної культури.

У сучасній постмодерній філософії вживається також вислів *постмодерністський імперіалізм*. Останній, як зазначає «Новітній філософський словник» - це *постмодерністська метафора, що фіксує у своєму змісті феномен відсутності для постмодерністської культури перешийку до поширення (експансії) - як зовнішніх, так і внутрішніх, як топографічних, так і семантичних (Можейко М.А. Постмодерністський імперіалізм // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. - Мн.: Книжный Дом. 2003. – С. 785)*. Поняття "постмодерністський імперіалізм" найбільше активно використовується в етнографічних і соціологічних аналітиках постмодернізму (особливо в традиції, орієнтованій на дослідження процесів духовного розвитку третього світу в контексті культури постмодерна).

На думку прихильників терміну, «постмодерністський імперіалізм» не може бути розглянутий як експансія, а, навпаки, базується на принципах культурного плюралізму, для нього характерним є феномен переміщення в конкретних культурних контекстах як національних традицій (за влучним виразом, "по радіо слухають реггей, у кіно дивляться вестерн, на ланч ідуть в McDonald's, на обід - у ресторан з місцевою кухнею, користуються паризькими парфумами в Токіо й носять одяг у стилі ретро в Гонконгу"), так і традицій ідеологічних.

Після завершення доповіді, в ході подальшого обговорення проблеми, доповідачеві було задано наступні запитання:

1) Наскільки актуальною є проблема імперіалізму сьогодні? Чим саме може пояснюватись її актуальність? Прихильником якого визначення поняття імперіалізму є доповідач? (асист. кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **В. М. Папук**).

Відповідаючи на запитання, **А. В. Мінаєв** зазначив, що дана тема є актуальною, по-перше, з історичної точки зору, оскільки імперіалізм являє собою як певну історичну епоху, так і притаманне їй явище.

По-друге, ми не можемо з абсолютною впевненістю вважати, що доба імперіалізму, як вважалося нещодавно, залишилася позаду, оскільки непоодинокі факти, події сьогодення можуть підпадати під визначення імперіалізму як експансії. За свідченням багатьох західних науковців та публіцистів, термін «імперіалізм» повертається до арсеналу досліджень сучасності. При цьому, якщо наприкінці ХХ ст. міркування про значимість та небезпеки імперіалізму вважалися прерогативою «лівих», то з приходом до влади в США Дж. Буша-молодшого серйозне обговорення імперіалізму раптово набуло ваги в інтелектуальному світі: дослідження "нового імперіалізму" - книги й журнальні статті - виходять тепер одна за одною і виражають погляди крайніх сторін політичного спектра (Див.: Чибер В. Возвращение империализма в социальные науки // Прогнозис. – 2006. – № 2 (6)).

Не виключено, що у майбутньому дана тема ставатиме ще актуальнішою. Наприклад, вірогідний кандидат на посаду президента США від республіканців Дж. Маккейн нещодавно заявив про необхідність повернення до ідеї єдиного світового порядку. Ним запропоновано відродити «демократичну коаліцію Заходу» часів холодної війни на чолі із Сполученими Штатами. На думку Маккейна, новий світовий устрій й система безпеки повинні забезпечуватися Організацією Північноатлантичного договору, яка, на відміну від неефективної ООН, здатна запобігати конфліктам, здійснювати контроль за нерозповсюдженням зброї масової поразки й оперативно проводити гуманітарні силові акції. Загалом, сьогодення північноамериканська геополітична стратегія спрямована на посилення провідної ролі США в міжнародних відносинах, за рахунок поступового й "м'якого" обмеження суверенітету держав, що цікавлять американське керівництво (Див.: Красинский В. Новый империализм. Теории "ограниченного суверенитета" и "мирового правительства" в американской политической доктрине // Политической журнал. – 2008. – № 6-7 (183-184)).

Щодо точки зору доповідача, то останній зазначив, що вважає імперіалізм поєднанням різних форм експансії, притаманним для епохи нового та новітнього часу, причому епоха класичного імперіалізму охоплює час з кінця ХІХ ст. до розпаду світових колоніальних імперій. Тому розширювати хронологічно існування імперіалізму, починаючи від найдавніших часів є анахронізмом, так само як і вважати сьогоденний час імперіалістичним у чистому вигляді.

2) Чия теорія імперіалізму початку ХХ ст. – Бухарина чи Леніна – найбільше імпонує доповідачеві? (асист. **В. М. Папук**)

Відповідаючи на запитання **А. В. Мінаєв** підкреслив, що в теоріях, розроблених як Бухарінін, так і Ленінін, є багато подібного, більше того, С. Коен у своїй монографії аргументовано доводить, що Ленін, збираючи матеріал для своєї роботи «Імперіалізм як вища стадія

капіталізму», вже мав можливість читати рукопис Бухарина, й навіть написав до нього вступну статтю. Загалом, описуючи саме історичну ситуацію початку ХХ ст., обидва мають рацію в своїх характеристиках імперіалізму. Різниця була, як зазначалося вище, у деталях, (наприклад, національне питання в епоху імперіалізму та ін.), які по суті описуваного ними глобального явища принципово картину не змінювали. Інша справа, ми можемо тут вести дискусії щодо того наскільки намальовані ними тенденції були вірно екстрапольовані у майбутнє.

3) *Сьогодні у міжнародних відносинах актуальною є проблема статусу Косово. У цьому контексті виникає запитання: наскільки можна розглядати регіональні конфлікти (Косово, Придністров'я, Абхазія), як сферу зіткнення імперіалістичних впливів?* (асист. кафедри історії нового та новітнього часу **В.І. Пінцак**)

Відповідаючи на запитання доповідач підкреслив, що сьогодні нерідко зустрічається точка зору, яка ототожнює імперіалізм із явищем глобалізму. Так, за словами професора економіки й політології Каліфорнійського університету М. Інтрлігейтора, «... деякі країни, особливо Франція й ряд інших європейських держав, розглядають глобалізацію як спробу США домогтися культурної, економічної й політичної гегемонії... вважають глобалізацію новою формою імперіалізму... Інші бачать у глобалізації нову форму колоніалізму, при якій роль нової метрополії грають США, а колоній - більшість інших країн, що поставляють туди не тільки сировина, як це було раніше, але й устаткування, робочу силу, капітал та інші, які необхідні для виробничого процесу компонента і є одночасно частиною глобального ринку збуту» (Цит. за: Бурасак В. *Глобалізація: новий виток імперіалізму* или начало конца? – <http://www.russiainland.org/164.html?PHPSESSID=1868faee592e1a45fba4d2c541a43357>).

Особливо ототожнення глобалізму із імперіалізму є популярним серед різних течій антиглобалістів. Отож, виходячи з цієї точки зору, правомірно говорити про «розв'язання» косовської проблеми всупереч принципам міжнародного права, зокрема, всупереч резолюції Ради Безпеки ООН № 1244 від 10 червня 1999 р., є проявом імперіалізму. Утім, заради справедливості, потрібно вказати, що є й ліберальна точка зору, яка заперечує ототожнення глобалізму та імперіалізму. Щодо інших регіональних конфліктів, то їх потрібно розглядати кожен окремо, хоча в багатьох випадках і там ми можемо побачити певні імперіалістичні тенденції.

4) *Чи вірно, що класичний імперіалізм як зовнішньополітична доктрина був притаманний для британської політичної філософії? Наскільки правомірно поняття «імперіалізм» застосовувати щодо зовнішньої політики Російської чи Османської імперій, або імперії Габсбургів?* (к.і.н., в. о. доц. **О.Т. Безаров**).

У відповіді доповідач підкреслив, що дійсно, концептуального оформлення імперіалістичні ідеї отримали вперше саме у Великій Британії, втім, навряд чи правомірно вважати британські теорії імперіалізму цілком завершеною зовнішньополітичною доктриною. Скоріше це була тема для широкої дискусії між лібералами та консерваторами щодо вибору напрямків подальшої зовнішньої політики. Щодо ж рамок застосування самого поняття «імперіалізм», то, безумовно, як характеристика інтенсивної експансії цей термін (особливо й широкому його розумінню) можна застосовувати й до інших імперій світу.

5) *У якому значенні вживається термін «імперіалізм» у сучасній навчальній літературі?* (д.і.н., проф., завідувач кафедри історії нового та новітнього часу **О.І. Сич**).

Відповідаючи на запитання **А. В. Мінаєв** зазначив, що у нього склалося враження, що здебільшого вітчизняні автори схильні ухилятися від вживання цього терміну з огляду на його нещодавнє ідеологічне «навантаження». Російські автори в цьому плані рішучіші – вони його вживають частіше.

Коментуючи це відповідь, керівник наукового семінару к.і.н., доц. **Є.В. Сахновський** уточнив, що російські історики досить різко розійшлися з приводу терміну «імперіалізм». Позиція представників Московського державного університету є більш консервативною, тоді як точка зору дослідників з Російського державного гуманітарного університету, навпаки, радикальніша. «Москвичі» вважають, що з п'яти ленінських ознак імперіалізму принаймні дві перші (про роль монополій та фінансового капіталу) цілком відповідають реальній дійсності кінця ХІХ – ХХ ст. Ця думка проводиться у навчальних виданнях МДУ. Їх опоненти з РДГУ, натомість, схильні вважати ленінську характеристику архаїчною, політизованою та заідеологізованою.

6) *Наскільки роботу В. Леніна, названу у доповіді «класичною» можна вважати самостійною?* (к.і.н., доцент кафедри історії нового та новітнього часу **П.І. Яценюк**).

А. В. Мінаєв тут зауважив, що при написанні праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» В. Ленін значною мірою користувався роботами попередників: і Гобсона, і Гільфердинга, і, як вже зазначалося вище, Бухарина.

Коментуючи дану відповідь, д.філос.н., проф. Чернівецького торгово-економічного інституту КНТЕУ **В. В. Павловський** наголосив, що написати на 100% оригінальну роботу (особливо такого масштабу і значення як «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму») неможливо. Тому В. Ленін дійсно залучав матеріали попередників, творчо їх переробивши.

А. В. Мінаєв зазначив, що в роботі Леніна, безумовно, є й принципово нові для того часу ідеї, як, наприклад, розробка «двох

націоналізмів» (націоналізм пануючої нації як реакційний та націоналізм пригнобленої нації як прогресивний), деякі інші.

7) Чи звертався до поняття «імперіалізм» К. Маркс? (к.і.н., доц. **О.Т. Безаров**).

Доповідач у відповіді пояснив, що безпосередньо термін «імперіалізм» К. Маркс не вживав, натомість він звертався до поняття «колоніалізм».

8) Розглядаючи міжнародні відносини періоду сучасності, наприклад, просування НАТО на схід, що є, по суті, «перетравленням» країн, які раніше входили до радянського блоку, або навіть безпосередньо до складу СРСР, яким чином можна визначити суть зовнішньої політики США, провідних країн НАТО у руслі розмови про імперіалізм? (д.філос.н., проф. **В. В. Павловський**).

А. В. Мінаєв відповів, що все залежить від того, яку дефініцію імперіалізму ми приймаємо за основу в даному конкретному випадку. Адже розбіжність у тлумаченнях не усунуто. Якщо тлумачити імперіалізм як експансію загалом, пов'язану із встановленням свого політичного, економічного домінування у певних регіонах світу, то безумовно, політика США, виразно спрямована на здійснення такої експансії, є імперіалістичною. Якщо вживати термін «імперіалізм» у бухаринсько-ленінській традиції, то описаного ними явища у чистому вигляді давно вже не існує, оскільки просто змінилася сама епоха. Звідси, між іншим, і плутанина в термінології, коли на позначення одних і тих самих сьогоденішніх імперіалістичних тенденцій різні автори вживають різні поняття: «імперіалізм», «новий імперіалізм», «неоімперіалізм» чи «постнеоімперіалізм».

9) Чи не здається доповідачеві, що спочатку мало місце народження терміну «імперіалізм», а вже потім його актуалізація, коли під теорію почати шукати підтвердження у реальному житті? (к.і.н., доц. **Є. В. Сахновський**).

Доповідач зізнався, що певна слухність у цьому є, адже він не дарма зауважив на початку доповіді, що з одного боку, існував імперіалізм як певне історичне явище, а з іншого, існував імперіалізм як концептуальна побудова, причому провести порівняння і знайти між ними різницю доволі не просто. Але це не означає, що теорії імперіалізму не мали під собою підґрунтя. Навпаки, існувала проблема, яка примушувала людей над нею замислювались, знайти термін, вивчати, пояснювати тощо. Інше питання, що потім почали розроблятися теорії, які використовувались у політичній боротьбі, надалі термін «імперіалізм» (особливо у радикалів) став просто лайливим тощо.

Надалі розпочалося обговорення теми наукового семінару, в ході якого присутні обмінялися думками.

К.і.н., доц. **Є. В. Сахновський** звернувся до постмодерністських віянь, піднятих у доповіді, зауваживши, що сьогодні існує доволі

сильний напрямок у постмодернізмі, який називається «постколоніальні студії». У межах останніх дедалі більшої ваги набувають автори-вихідці з країн Сходу, як, наприклад, Е. Саїд, Чакрабарті тощо. Вони, як правило, одержують блискучу західноєвропейську чи північноамериканську освіту, а потім пишуть виразно антиімперіалістичні твори, причому втілюють у них позиції представників Азійського регіону. Як приклад можна привести абсолютно «антизахідні» книги Саїда «Орієнталізм», «Культура і імперіалізм», видані останніми роками в Україні. Отож, представники постколоніальних студій терміном «імперіалізм» оперують з певних позицій. Таким чином відбувається ніби «повернення» терміну на його «історичну батьківщину»: адже він колись народився на Заході, звідти поширився вже на Схід, а тепер зі Сходу повертається назад на Захід.

К.і.н., доц. **П. І. Яценюк**, повертаючись до п'яти ленінських ознак імперіалізму, зазначив, що, не вважаючи Леніна науковцем (на його думку, єдина ленінська робота, яка підпадає під критерій науковості – «Розвиток капіталізму в Росії»), тим не менше припускає можливість застосування його характеристики імперіалізму до нинішніх реалій. Адже вони знаходять втілення й у сьогоденішньому житті, у тому числі в Україні. Наприклад, злиття банківського капіталу з промисловим і утворення фінансової олігархії. Або концентрація виробництва і створення монополій. Не кажучи про боротьбу за переділ вже поділеного світу. Це означає, що ми (особливо Україна, країни СНД) живемо в епоху, яку охарактеризував ще Ленін.

К.і.н., доц. **Є. В. Сахновський** підтримав виступ попереднього оратора, зауваживши, що навіть найсуворіші критики Леніна з-поміж науковців визнають певне раціональне зерно у його роботі «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму», наприклад узагальнення наявних на той час розробок щодо імперіалізму. Інша справа, що він це питання політизував, пристосовавши до умов політичної боротьби, і, головним чином, до того, чому присвятив усе життя – світової революції.

Д.філос.н., проф. **В. В. Павловський** звернувши увагу присутніх на термін «постнеоімперіалізм», зазначив, що, на його думку, економічна й політична сутність розвинутих країн Заходу за останнє століття мало змінилася. Неупередженому оку видно, що процеси, характерні для епохи імперіалізму, мають місце й сьогодні, до того ж, з'явилися й нові риси явища імперіалізму. Їх описують за допомогою термінів «глобалізація», «глобальні проблеми сучасності». Таким чином можна стверджувати, що світ, ставши в онтологічному сенсі іншим, зберіг одночасно якості, притаманні ХХ ст.

Проф. В. В. Павловський порівнював поширення зовнішніх проявів процесів глобалізації із вірусною інфекцією, яка розноситься до певного часу непомітно для хворого, має інкубаційний період і часто доволі складно визначити її носія. Змінився й спосіб поширення

імперіалістичних впливів: якщо раніше це здійснювалося грубим, силовим шляхом, то сьогодні вироблені методики м'якого просування впливу, які включають не лише звичні нам фінансові, але й психологічні прийоми, у тому числі – маніпулювання свідомістю людей (наприклад, «помаранчева революція» кінця 2004 р. в Україні). На жаль, пересічні громадяни живуть у світі міфів, і, незважаючи на свій життєвий досвід, досить спрощено сприймають події, які відбуваються сьогодні в світі. Тому науковцям необхідно міркувати над виділенням нових рис сьогоденного імперіалізму, з якими вчорашні покоління не стикалися.

Асист. **В. М. Папук** зауважив, що, наскільки йому відомо, проблема імперіалізму в шкільних підручниках викладається, виходячи з відомих п'яти лєнінських ознак. Він солідаризувався з доц. **П. І. Яценюком** щодо збереження актуальності низки лєнінських положень, більше того, зазначив, що, на його думку, теза щодо імперіалізму, як капіталізму «загниваючого й вмираючого» також не втратила своєї актуальності (про що говорить, у тому числі, революційна хвиля, яка прокотилася Європою після Першої світової війни). До того ж, і регіональні конфлікти останніх часів, і ставлення країн «золотого мільярду» до «третього світу» яскраво засвідчують, що імперіалізм – не лише історичне явище, але й реальність сьогодення.

К.і.н., доц. **В. Ф. Холодницький** привернув увагу присутніх до подій радянсько-польської війни 1920 р., відмітивши авантюризм В. Лєніна, який вважав, що, варто лише Червоній Армії з'явитися під Варшавою, як усі поляки стануть під знамена соціалізму. А від Варшави відкривався шлях на Берлін, отож, світова революція, на думку вождя більшовиків, могла бути невдовзі реалізованою. Поляки, натомість, сприйняли просування «червоних» до столиці, як відродження традиційного російського імперіалізму. Тому Червона Армія зустріла у своєму просуванні територією Польщі відчайдушний опір (у тому числі й польських робітників та селян). Лєнін цього не очікував й був надзвичайно стурбований, він навіть назвав польських робітників «справжніми імперіалістами», оскільки, на його думку, вони виступили всупереч інтересів світового пролетаріату. Що ж до тези про «загниваючий і вмираючий» імперіалізм, то, зрозуміло, що це було хибне уявлення, оскільки останній довів свою здатність до подальшого розвитку й вдосконалення. Причому, значною мірою, завдяки соціалістичному експерименту, здійсненому на 1/6 частині суші, який показав, як *робити не потрібно*.

Надалі доц. **В. Ф. Холодницький** підкреслив, що нині представники великого світового бізнесу, транснаціональних корпорацій (як, наприклад, Білл Гейтс на нещодавній зустрічі лідерів держав у Давосі) говорять про необхідність капіталізму пристосовуватись до викликів часу, до нових умов. Зокрема, наголошується на тому, що основне завдання не нагромадження капіталу, а те, як ним вміло

розпорядитися, у тому числі, допомогти бідним країнам, вирішувати проблеми, які існують у регіонах Азії, Африки тощо (Б. Гейтс, скажімо, говорив про безкоштовну допомогу з боку своєї корпорації Індії у впровадженні там електронної системи зв'язку).

Асист. **В. М. Папук** при цьому іронічно зауважив, що навряд чи Б. Гейтс у своїх промовах говорить про те, як нині бомблять Ірак, а потім йому допомагають. Очевидно, що сьогодні протиріччя між відсталими країнами і розвинутими загострюються навіть більше, ніж це було в епоху В. Лєніна. Капіталістична система, попри всі намагання пристосувати її до вимог сучасності, не є досконалою: зокрема, вона не здатна подолати безробіття й циклічні кризи. Більше того, як зазначив виступаючий, навіть ідея лібералізму є хибною в своїй основі. Відповідно й капіталістична економіка, породжена лібералізмом і вільним ринком не може пристосовуватись до безкінечності, невдовзі вона має вичерпати свій «запас міцності».

Далі асист. **В. М. Папук** підкреслив, що він незгоден із надмірно критичним сприйняттям соціально-економічних досягнень СРСР. Він солідаризувався із думкою російського політолога, філософа С. Кара-Мурзи, висловленою у його книзі «Радянська цивілізація» щодо того, що в СРСР було зроблено надзвичайно багато в плані соціальної захищеності своїх громадян і Захід змушений був це частково запозичувати.

Доц. **В. Ф. Холодницький** додав, що потрібно згадати ще теорію конвергенції систем, згідно з якою відбувається «взаємопроникнення» капіталізму й соціалізму, створення якоїсь нової системи на їх основі. Прихильником конвергенції був, крім інших, Андрій Сахаров. Вона поширена у сучасному Китаї та ін.

Наприкінці наукового семінару, підсумки підвів д.і.н., завідувач кафедрою історії нового та новітнього часу ЧНУ проф. **О.І. Сич**. Він запропонував повернутися до тези про ставлення Лєніна до Польщі в 1920 р. Зрозуміло, називати польських робітників імперіалістами було неправильним, але вважати політику новоутвореної Польщі імперіалістичною у Лєніна були всі підстави, оскільки нахабніше та агресивніше за Польшу після Першої світової війни не поведився ніхто (про це писав, між іншим, британський прем'єр-міністр Ллойд-Джордж).

Далі проф. **О. І. Сич** зазначив, що термін «імперіалізм» виник не випадково, а як позначення колоніальної політики. Лєнін помилився, приклеївши ярлик «імперіалізм» до певного періоду капіталізму (втім, до наданих ним ознак та характеристики імперіалізму варто підходити зважено, оскільки багато в чому вони суттєві). На початку ХХ ст. західне суспільство вступило в таку кризу, що в Лєніна склалося враження, що капіталізм доживає останні дні. Але, як показала історія, капіталістичне суспільство отримало «друге дихання», у тому числі й завдяки загрози з боку СРСР.

Імперіалізм: метаморфози поняття

Термін «імперіалізм» має вживатися щодо конкретного історичного періоду, однак самим лише поясненням цього терміну зміст імперіалізму не вичерпується. Цікавою є думка, що глобалізм – це інша назва імперіалізму, адже сталий рівень життя у розвинутих країнах забезпечується за рахунок експлуатації «третього світу», хоча й прикривається благими гаслами.

Тому, на думку проф. **О. І. Сича** термін «імперіалізм» може вживатися як ключовий щодо характеристики певного явища, яке триває понині. До речі, цей термін як синонім поняття «колоніалізм» широко вживається й у сучасній західній літературі.

Огляд підготував А. В. Мінасєв

Надійшла до редколегії 30.10.2008